

شبیه‌سازی

از منظر

اخلاق، ادیان، فقه و حقوق

با دیباچه

دکتر محمود عباسی

نویسنده:

دکتر علی اصغر قربانی (پزشک قانونی و کارشناس ارشد حقوق)

ویراستاران:

دکتر مهران خوش سلوک (دکترای فقه و حقوق، مدرس دانشگاه)

دکتر سید امیرمحمد مهاجرپور (متخصص پزشکی قانونی و کارشناس ارشد)

دکتر محمد پورفخاران

مرکز تحقیقات پزشکی قانونی

دبیرخانه تدوین کتب مرجع پزشکی قانونی

۱۳۹۲

شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۶۱۰-۸-۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۵۴۶۱۷۴
عنوان و نام پدیدآور	: شبیه‌سازی از منظر اخلاق، ادیان، فقه و حقوق / نویسنده علی اصغر قربانی؛ با دیباچه محمود عباسی؛ ویراستاران مهراں خوش‌سلوک، سیدامیرمحمد مهاجرپور.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان پزشکی قانونی کشور، مرکز تحقیقات پزشکی قانونی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۳۰۴ص، مصور، جدول، نمودار.
یادداشت	: واژه‌نامه.
یادداشت	: کتابنامه: ص ۱۳۷ - ۲۶۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: هم‌تاسازی انسانی -- قوانین و مقررات
موضوع	: هم‌تاسازی انسانی (فقه)
موضوع	: هم‌تاسازی انسانی -- جنبه‌های اخلاقی
رده بندی دیویی	: ۳۴۴/۰۴
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۳ ۴۳۷/۳۶۱۱K
سرشناسه	: قربانی، علی اصغر، ۱۳۵۰ -
شناسه افزوده	: عباسی، محمود، ۱۳۳۲ -
شناسه افزوده	: خوش‌سلوک، مهراں، ۱۳۵۱ - ویراستار
شناسه افزوده	: مهاجرپور، سیدامیرمحمد، ۱۳۴۵ - ویراستار
شناسه افزوده	: سازمان پزشکی قانونی کشور، مرکز تحقیقات پزشکی قانونی
وضعیت فهرست نویسی	: فهرست

عنوان کتاب:	شبیه سازی از منظر اخلاق، ادیان، فقه و حقوق
نویسنده:	علی اصغر قربانی
ناشر:	مرکز تحقیقات پزشکی قانونی
نویت چاپ:	اول، تابستان ۱۳۹۳
شمارگان:	۱۰۰۰ نسخه
بها:	ریال ۲۶۰۰۰۰
شابک:	۹۷۸ - ۶۰۰ - ۹۳۶۱۰ - ۸ - ۳

نشانی ناشر: تهران، خیابان طالقانی، بعد از تقاطع بهار، پلاک ۱۰۸، طبقه دوم، تلفکس: ۷۷۵۳۷۷۴۹

سایت: www.lmrc.ir

ایمیل: pub@lmrc.ir

پیش گفتار

سازمان پزشکی قانونی کشور به عنوان مرجع کارشناسی پزشکی در سیستم قضایی همواره تلاش نموده است تا با بهره‌گیری از جدیدترین و به روزترین اطلاعات و فن‌آوری این رشته تخصصی، در جهت کشف حقیقت و استقرار عدالت به بهترین نحو انجام وظیفه نماید. علوم مرتبط با پزشکی قانونی نیز مانند سایر حیطه‌های علمی، به واسطه پیشرفت سریع علم، ارتقاء فن‌آوری و افزایش ارتباطات به شکل چشمگیری در حال پیشرفت و تحول می‌باشد و ابعاد تازه‌تری از فن‌آوری در زمینه‌های مختلف تحقیقاتی و علمی به کمک کاشفان جرم آمده است. از این رو نیاز به تبیین موضوعات مختلف پزشکی قانونی در حیطه‌های مرتبط و بومی‌سازی آن‌ها، باعث شد زیرساخت لازم برای تهیه مستمر مطالب جدید فراهم آید. از این رو سازمان پزشکی قانونی در نظر دارد با تألیف کتب مرجع و آموزشی و یا ترجمه کتب معتبر در زمینه پزشکی قانونی زمینه لازم برای ارتقاء علمی جامعه پزشکی قانونی را فراهم سازد.

امید است کتاب حاضر «شبهه‌سازی از منظر اخلاق، ادیان، فقه و حقوق» که توسط یکی از کارشناسان باتجربه و فهیم سازمان تألیف گردیده است، مورد استفاده پزشکان قانونی در سراسر کشور قرار گیرد.

دکتر احمد شجاعی

رئیس سازمان پزشکی قانونی کشور

و رئیس هیأت امنای مرکز تحقیقات پزشکی قانونی

دیباچه

شبیه‌سازی انسانی یکی از چالش‌های اصلی دانش ژنتیک در دهه‌های اخیر محسوب می‌شود. کاربردهای گسترده شبیه‌سازی انسانی در درمان بیماری‌های صعب‌العلاج و تاثیر عمیق آن بر پیشرفت دانش پزشکی در کنار مسائل مرتبط با درمان ناباروری، تأمین اعضا و بافت‌های انسانی برای پیوند و در نهایت ساخت کلون انسانی، هر کدام منبع چالش‌های اخلاقی، مذهبی و حقوقی منحصر به خود بوده‌اند.

شبیه‌سازی یک جاندار به مفهوم تولیدمثل آن از طریق غیر جنسی و بدون الحاق طبیعی سلول نر و ماده است. شبیه‌سازی یا تولیدمثل غیر جنسی انسان از دو طریق تقسیم رویان و یا انتقال هسته سلول سوماتیک امکان‌پذیر است. در شیوه اول، رویان انسانی به دو یا چند قسمت تقسیم می‌شود که هر یک در صورت کاشت در رحم، پتانسیل تبدیل به یک انسان را دارد. اما در شیوه دوم محتوای هسته از سلول تخم خارج شده و هسته‌ای از سلول سوماتیک به جای آن قرار داده می‌شود و در صورت کاشت زیگوت حاصله در رحم، پتانسیل تولد کودکی با ساختار ژنتیکی دهنده هسته وجود دارد. به علاوه فن‌آوری شبیه‌سازی انسانی باعنایت به هدف و مراد از اعمال آن، به دو قسم زایشی و درمانی تقسیم می‌شود که هر کدام فرایند متفاوتی دارند.

شبیه‌سازی پدیده‌ای نوین نیست و به صورت طبیعی در پاره‌ای گیاهان، حشرات و جانوران به این طریق تولیدمثل صورت می‌گیرد. در انسان‌ها نیز شبیه‌سازی به طریق طبیعی رخ می‌دهد که تولد دوقلوها و چندقلوهای همسان از این قبیل است چرا که این نوزادان در نتیجه تقسیم خودبه‌خودی یک یاخته تخم یا زیگوت به وجود می‌آیند. در واقع شبیه‌سازی انسانی به شیوه‌ای که بدان طریق بتوان در جهت کمک به زوج‌های نابارور، کودکی برای آنها به ارمغان آورد، مقصود اولیه از فن‌آوری شبیه‌سازی بوده است. اما واکنش‌های اجتماعی و مذهبی غالباً منفی درقبال این پدیده به خاطر خطرهای احتمالی عدیده آن، سبب شده است تا عملی شدن جنبه‌های بسیاری از این فن‌آوری به تعویق بیافتد.

متعاقب واکنش‌های اخلاقی و عکس‌العمل ادیبان و مذاهب در قبال این پدیده، علم حقوق نیز خواه ناخواه مکلف به اتخاذ رویکردهایی است که اگرچه به طور کامل مطابق با آموزه‌های مزبور نباشد، تا حدود زیادی تحت تاثیر آن‌ها است. از لحاظ حقوقی یکی از مهم‌ترین پرسش‌های مطرح شده در این خصوص این است که آیا باید با این پدیده به طور قطع و یقین مقابله نموده و به وصف کیفری متصف گردد یا خیر؟ آن‌چه که مسلم است این که با توجه به تنوع و اقسام این پدیده، منع و جرم‌انگاری همه‌ی آن‌ها نمی‌تواند واکنش مناسبی باشد، چرا که نه همه‌ی گونه‌های شبیه‌سازی صدمه‌آور و خطرآفرینند و نه خطرهای احتمالی شامل تمامی آثار آن می‌شود. به عبارت دیگر اگرچه غالب کشورهای، چه در سطح ملی و چه با اجماع در عرصه بین‌الملل بر منع مطلق شبیه‌سازی تأکید دارند، به نظر می‌رسد که این نوع ممنوعیت و جرم‌انگاری شبیه‌سازی باید حسب نوع و هدف شبیه‌سازی انسانی مورد ارزیابی مجدد قرار گیرد و موارد شبیه‌سازی درمانی و به خصوص حالتی که کودک برآیند ترکیب یاخته پیکری شوهر و تخمک همسر اوست و در رحم وی یا رحم جایگزین به دنیا می‌آید را مستثنی از این اصل قرار داد.

روکردها و اندیشه‌های موجود در مورد اتخاذ سیاست جنایی مناسب در قبال شبیه‌سازی انسانی در ابعاد ملی و بین‌المللی به دو طریق و شیوه متمایز گردیده است. شیوه نخست، منع تمامی گونه‌های شبیه‌سازی انسان است که پاره‌ای از کشورها نظیر استرالیا و اسپانیا با تصویب قانون بر آن تاکید کرده‌اند. در مقابل رویکرد اتخاذ شده از سوی پاره‌ای دیگر از کشورها که شمار بیشتری را در مقایسه با رویکرد نخستین تشکیل می‌دهند؛ منع شبیه‌سازی توالدی و تجویز شبیه‌سازی با اهداف پژوهشی یا تحقیقاتی است که کشورهایی نظیر انگلستان و ژاپن به آن جنبهٔ تقنینی بخشیده‌اند.

ایالات متحده آمریکا در زمره گروه نخست است و در سطح فدرال با تصویب قانون منع شبیه‌سازی، همهٔ گونه‌های این فن‌آوری را منع نموده و بر جرم‌انگاری آنها صحنه گذاشته است. باین توضیح که، وفق این قانون، صرف انتقال هر گونه رویان شبیه‌سازی

شده جرم انگاشته شده است. کشور استرالیا نیز از جمله کشورهای است که سیاست جنایی مشابه با ایالات متحده آمریکا اتخاذ نموده و در کنار جرم‌انگاری خود شبیه‌سازی انسانی و تولید انسان از طریق غیرجنسی، موارد مرتبط با این فن‌آوری را نیز ممنوع اعلام کرده است.

مسئله شبیه‌سازی انسانی یکی از مسایل مستحدثه روزگار ماست که به دلیل تنیدگی آن با مسایل انسانی پیامدهای جدی در حوزه اخلاق، حقوق و فقه ایجاد نموده و درعین حال که امیدهایی در این مسأله وجود دارد، بیم‌های جدی نیز در افق آن نمایان است. همین مسئله باعث شده تا شاهد عکس‌العمل‌های جدی از ناحیه دانشمندان مختلف، به خصوص علمای مذهبی ادیان مختلف و خاصه علمای اسلام باشیم. در برخورد با این مسئله آنچه مسلم است این که شبیه‌سازی انسانی پیامدهای بسیار جدی در جامعه انسانی خواهد داشت، به خصوص شبیه‌سازی انسانی به قصد تولیدمثل، مخاطرات جدی را ایجاد خواهد کرد که جا دارد مورد توجه علمای مذهبی، فقهای عظام و نظام حقوقی کشورمان قرار گیرد و با توجه به مفاسد آن، ممنوعیت قانونی آن هرچه زودتر به تصویب برسد.

از آن‌جا که شبیه‌سازی برای اهداف پژوهشی و درمانی دارای مزایای مثبت و منافع بالقوه گسترده‌ای است، در دهه گذشته طی مناظرات گوناگون، اندیشمندان بسیاری تلاش کرده‌اند تا ضرورت تجویز شبیه‌سازی درمانی و پژوهشی را اثبات کنند. در مقابل اکثر دانشمندان، اخلاقیون و علمای مذهبی با شبیه‌سازی رایشی مخالفت کرده و ممنوعیت آن را در سطح جامعه ملی و بین‌المللی خواستار شده‌اند.

بر خلاف بسیاری از کشورها، در جوامع اسلامی خصوصاً کشور ما تجویز شبیه‌سازی درمانی و پژوهشی و قانونگذاری درباره آن بسیار آسان‌تر است چرا که اکثر علمای اسلامی به خصوص فقهای شیعه با توجه به پتانسیل شبیه‌سازی برای درمان بیماری‌ها، کاهش رنج انسان‌ها، پیشرفت دانش پزشکی و با توجه به عدم امکان حیات رویان در صورت عدم کاشت در رحم، جواز شبیه‌سازی انسانی در این موارد را پذیرفته‌اند.

علی‌رغم این مسئله و تفاوت دیدگاه فقها و اندیشمندان ایرانی نسبت به سایر کشورها، قانونگذار ایرانی هنوز در خصوص این مسئله مهم اجتماعی و علمی ورود پیدا نکرده است در حالی که می‌توانست با قانونگذاری صریح علاوه بر حمایت از دیدگاه متفاوت کشورمان، ابهامات موجود در این گونه پژوهش‌ها را برطرف سازد.

کتاب حاضر که حاصل تتبع و تحقیق چندین ساله جناب آقای دکتر علی‌اصغر قربانی، عضو پیوسته انجمن علمی حقوق پزشکی ایران و انجمن بین‌المللی اخلاق زیستی اسلامی است، با بهره‌گیری از آموزه‌های اخلاقی و دینی به نقد و بررسی جرم‌انگاری فن‌آوری شبیه‌سازی انسانی در پرتو حقوق کیفری پرداخته است و سعی نموده، ابعاد مختلف مسئله شبیه‌سازی را به ویژه از دیدگاه حقوق کیفری روشن سازد و درصدد یافتن پاسخی مناسب به این سؤال اساسی است که آیا جرم‌انگاری در زمینه شبیه‌سازی انسانی می‌تواند راهکار مناسبی فرآوری قانونگذار ایران محسوب شود یا خیر و سرانجام آن که این جرم‌انگاری باید تا چه حد تجویز و به چه شیوه‌ای صورت پذیرد. امید است که این اثر ارزشمند مورد توجه علاقه‌مندان قرار گیرد و راهکارهای مناسب آن زمینه برون‌رفت از مشکلات موجود را فراهم سازد. بمنه و کرمه

دکتر محمود عباسی

رئیس انجمن علمی حقوق پزشکی ایران

رئیس مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی

و رئیس اتحادیه انجمن‌های علمی گروه حقوق ایران

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۷	مقدمه نگارنده
	فصل اول: کلیات سلول‌شناسی و شبیه‌سازی
۲۲	(۱) سلول‌شناسی
۲۲	(۱،۱) آشنایی با برخی مفاهیم و ساختار سلولی
۲۲	(۱،۱،۱) اجزای اصلی سلول
۲۲	(۱،۱،۲) انواع سلول
۲۴	(۱،۱،۳) برخی مفاهیم پایه
۲۹	(۱،۱،۴) تقسیم سلولی
۳۲	(۱،۱،۵) ناهنجاری‌های ناشی از جدا نشدن کروموزوم‌ها در تقسیم سلولی
۳۳	(۱،۲) لقاح و باروری
۳۳	(۱،۲،۱) روش‌های باروری و تولید مثل کمکی
۳۹	(۱،۲،۲) مراحل تقسیم سلول تخم
۴۳	(۱،۲،۳) چند اصطلاح
۴۵	(۲) شبیه‌سازی و سلول‌های بنیادی
۴۵	(۲،۱) کلیات شبیه‌سازی
۴۷	(۲،۱،۱) مفهوم شناسی شبیه‌سازی
۴۹	(۲،۱،۲) تاریخچه شبیه‌سازی
۵۸	(۲،۱،۳) روش‌های شبیه‌سازی
۶۰	(۲،۱،۴) سطوح شبیه‌سازی
۶۳	(۲،۱،۵) انواع شبیه‌سازی
۶۵	(۲،۲) کلیات سلول‌های بنیادی
۶۵	(۲،۲،۱) مفهوم شناسی سلول‌های بنیادی
۶۶	(۲،۲،۲) انواع سلول‌های بنیادی
۶۹	(۲،۲،۳) شیوه‌های اخذ سلول‌های بنیادی
	فصل دوم: شبیه‌سازی از منظر اخلاق
۷۳	(۱) اخلاق زیستی و شبیه‌سازی
۷۴	(۱،۱) معرفی اخلاق زیستی
۷۴	(۱،۱،۱) تاریخچه اخلاق زیستی
۷۴	(۱،۱،۲) مفهوم شناسی اخلاق زیستی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۷۵	(۱،۱،۳) موضوع اخلاق زیستی
۷۶	(۱،۱،۴) رابطه اخلاق زیستی با علم اخلاق
۷۶	(۱،۲) برخی اصول اخلاق زیستی
۷۷	(۱،۲،۱) اصل اجازه
۷۸	(۱،۲،۲) اصل نیکوکاری یا سودمندی
۸۰	(۱،۲،۳) اصل مالکیت
۸۱	(۱،۲،۴) اصل حق حیات و صیانت ذات
۸۲	(۱،۲،۵) اصل زیان نرساندن
۸۲	(۱،۲،۶) اصل عدالت
۸۳	(۲) دیدگاه موافقان و مخالفان
۸۳	(۲،۱) دیدگاه موافقان
۸۳	(۲،۱،۱) شبیه‌سازی نمودی از اصول اخلاقی
۸۵	(۲،۱،۲) بازآفرینی افراد
۸۷	(۲،۱،۳) تولید فرزند برای زوج‌های نازا
۸۸	(۲،۱،۴) سایر دلایل
۸۸	(۲،۲) دیدگاه مخالفان
۸۸	(۲،۲،۱) نقض کرامت انسانی
۹۰	(۲،۲،۲) بحران هویت
۹۲	(۲،۲،۳) از بین رفتن تمایز فردی
۹۴	(۲،۲،۴) نقص اصل اجازه و مسأله رضایت
۹۴	(۲،۲،۵) استثمار انسان‌ها
۹۷	(۲،۲،۶) خطرات جسمانی
۹۸	(۲،۲،۷) دغدغه‌های روانی افزون بر مشکلات جسمانی
۹۹	(۲،۲،۸) نگرانی در مورد تولید کالا گونه انسان
۱۰۰	(۲،۲،۹) نگرانی در مورد وقوع اصلاح نژادی
۱۰۲	(۲،۲،۱۰) تهدید ساختار خانواده و روابط فامیلی
۱۰۳	(۲،۲،۱۱) آسیب اخلاقی در اجتماع
۱۰۳	(۲،۲،۱۲) سایر موارد
	فصل سوم: شبیه‌سازی از منظر ادیان
۱۰۶	(۱) شبیه‌سازی در ادیان ابراهیمی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۰۶	۱،۱) دین یهود
۱۰۶	۱،۱،۱) تاریخچه
۱۰۷	۱،۱،۲) برخی اعتقادات و باورهای یهودیان
۱۰۸	۱،۱،۳) مواجهه با شبیه‌سازی
۱۰۹	۱،۲) دین مسیح
۱۰۹	۱،۲،۱) تاریخچه
۱۱۱	۱،۲،۲) دیدگاه فرقه‌های مسیحیت به شبیه‌سازی
۱۱۶	۱،۳) دین اسلام
۱۱۷	۱،۳،۱) تاریخچه
۱۱۸	۱،۳،۲) مواجهه علمای اسلامی با شبیه‌سازی
۱۲۰	۱،۳،۳) دلایل کلامی
۱۳۲	۲) شبیه‌سازی در سایر ادیان
۱۳۲	۲،۱) دین هندو
۱۳۲	۲،۱،۱) تاریخچه
۱۳۴	۲،۱،۲) برخی اصول و باورها
۱۳۵	۲،۱،۳) مواجهه با شبیه‌سازی
۱۳۶	۲،۲) دین بودا
۱۳۶	۲،۲،۱) تاریخچه
۱۳۷	۲،۲،۲) راه‌های چهارگانه در مواجهه با مسائل
۱۳۷	۲،۲،۳) مواجهه با شبیه‌سازی
	فصل چهارم: شبیه‌سازی از منظر فقه
۱۴۲	۱) کلیات فقه و شبیه‌سازی
۱۴۲	۱،۱) مفهوم‌شناسی
۱۴۲	۱،۱،۱) اجتهاد
۱۴۴	۱،۱،۲) اصول فقه
۱۴۶	۱،۱،۳) انواع احکام و شبهات
۱۴۸	۱،۲) مفاهیم فقهی و شبیه‌سازی
۱۴۸	۱،۲،۱) حکم شبیه‌سازی انسان
۱۵۳	۱،۲،۲) حکم شبیه‌سازی درمانی
۱۵۳	۲) بررسی مفاسد و مصالح شبیه‌سازی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۵۴	۲،۱) معایب و مفاصد شبیه‌سازی
۱۵۴	۲،۱،۱) نقض کرامت ذاتی انسان
۱۵۵	۲،۱،۲) ودیعه بودن جسم انسان
۱۵۷	۲،۱،۳) اختلاط انساب و ابهام در روابط خویشاوندی
۱۵۹	۲،۱،۴) ابهام در برخی موضوعات فقهی و حقوقی
۱۶۰	۲،۱،۵) احتمال بالای بروز اختلالات جسمانی و روانی در کلون‌ها
۱۶۱	۲،۱،۶) ایجاد انسان‌های درجه دوم
۱۶۱	۲،۱،۷) استفاده ابزاری از انسان‌ها
۱۶۲	۲،۱،۸) نابودی جنین‌های ناخواسته
۱۶۳	۲،۱،۹) مفاصد اجتماعی
۱۶۳	۲،۲) محاسن و مصالح شبیه‌سازی
۱۶۳	۲،۲،۱) از بین بردن مشکلات نازایی و ناباروری زوجین
۱۶۴	۲،۲،۲) احتراز از اختلالات ژنتیکی بهفته در برخی ترکیب‌های جنسی
۱۶۴	۲،۲،۳) تنظیم جنس کودکان و انسان‌ها در آینده
۱۶۵	۲،۲،۴) کاربردها و کارکردهای متعدد
	فصل پنجم: شبیه‌سازی از منظر حقوق
۱۶۸	۱) شبیه‌سازی و رویکرد جامعه جهانی
۱۶۸	۱،۱) گستره جهانی
۱۶۸	۱،۱،۱) سازمان بهداشت جهانی
۱۶۹	۱،۱،۲) یونسکو
۱۷۲	۱،۱،۳) مجمع عمومی سازمان ملل
۱۷۸	۱،۲) گستره منطقه‌ای
۱۷۹	۱،۲،۱) اقدامات پارلمان اروپا (ممنوعیت مطلق همه گونه‌های شبیه‌سازی)
۱۸۰	۱،۲،۲) تدابیر شورای اروپا (ممنوعیت همه انواع شبیه‌سازی)
۱۸۳	۲) شبیه‌سازی و حقوق جزای داخلی کشورها
۱۸۳	۲،۱) کشورهای خارجی (سایر دولت‌ها)
۱۸۴	۲،۱،۱) کلیات عناصر متشکله جرم
۱۸۸	۲،۱،۲) استرالیا و «قانون منع شبیه‌سازی انسان»
۱۹۱	۲،۱،۳) آلمان و «قانون حمایت از رویان»
۱۹۶	۲،۱،۴) فرانسه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۹۹	۲،۱،۵ ژاپن و «قانون راجع به: مقررات مربوط به تکنیک‌های همانندسازی انسان و سایر تکنیک‌های مشابه»
۲۰۲	۲،۱،۶ انگلستان و «قانون باروری و رویان‌شناسی انسان»
۲۰۷	۲،۱،۷ ایالات متحده آمریکا و «قانون منع شبیه‌سازی انسان و حمایت از تحقیقات سلول‌های بنیادی»
۲۱۳	۲،۱،۸ برخی کشورهای دیگر
۲۱۵	۲،۲ ایران
۲۱۶	۲،۲،۱ شبیه‌سازی و حقوق جزای ایران
۲۲۰	۲،۲،۲ نکاتی قابل توجه در تدوین قانون شبیه‌سازی انسان
۲۳۵	پیشنهادات
۲۳۹	سخن آخر
۲۴۳	واژه‌نامه
۲۴۷	منابع
۲۶۳	ضمائم